

ГЕОРГИ КАРАСЛАВОВ И СРЕДНОТО ПОКОЛЕНИЕ БЕЛЕТРИСТИ

Александър Спиридонов

Много и разнообразни са асоциациите към нашата съвременност и към най-новата история на българската проза, когато препрочитаме „Татул“ и „Снаха“, „Танго“ и романа-епоса „Обикновени хора“. Днес не само Г. Караславов и Н. Вапцаров, но и другите наши класици се нуждаят от съвременен прочит, ново откриване и преоткриване — именно това ще бъде най-конкретният принос на нашата литературна мисъл при разработката на проблемите около приемствеността, традицията и новаторството в днешния литературен процес. Мога определено да заявя, че процесите на днешната литература невинаги се разглеждат в контекста на литературната история, че понякога не се правят паралели, съпоставки и аналогии между сегашни и някогашни творби и автори, което на дело би означавало разработка на проблема „традиция и новаторство“. Често пъти се пропускат удобни случаи и поводи да се пише със свежи, днешни сетива за литературната класика, да се разглежда тя като живо звено на съвременния литературен процес. У нас съществува боязън да правим такива аналогии и съпоставки, а това на дело означава, че се подценяват стойностите на съвременната литература, която има своите върхове, своите шедеври, издържащи на високите критерии на класиката. Особено що се отнася до съпоставки със социалистическо-реалистическите произведения от 30-те и 40-те години — един пряк мост между литературното „вчера“ и днешното състояние на нашата литература. От друга страна, литературните моди са толкова много и толкова нетрайни, че у нас с всеки изминат ден се засилва жаждата по традиция, по устойчивите естетически ценности на социалистическо-реалистическата ни класика, поставила през 30-те години (заедно с конкретните) и редица по-общи проблеми, които добиха неочаквано и парадоксално на пръв поглед особено голяма актуалност в периода на развитие към зрялото социалистическо общество. Спираловидният развой на нашата днешна литература ни кара все по-определено да се връщаме назад, за да разлистваме книгите на Георги Караславов (защото най-вече съвременният смисъл на неговия роман „Татул“ ще бъде тук обект на внимание), да оставяме ясните и стройни линии на неговата поезика с поезиката на средното поколение, което се разбунтува срещу традиционните изразни средства и търси нова белетристична техника; което наложи потока на съзнанието и гротеската, лирично-асоциативната проза, монологичната форма, въобще прояви пиетет към такива елементи на прозаичната поезика, позволяващи по-гъсто, по-кондензирано, по-лаконично да се предаде съдържанието, да се избягнат „тлъстините“ на прозата: излишната обстоятелственост, сюжетната разточителност, всестранныя и прекалено изчерпателна характеристика на героите, фактологич-

ната затлаченост на белетристичната творба. Тези неща литературната критика най-често свързва с творчеството на Ст. Ц. Даскалов — един несъмнен, земен талант, неуспял да се осъществи напълно поради тия именно слабости, срещу които остро реагираха прозаичите от средното поколение български белетристи. Средното поколение реагира обаче не само срещу примитивната обяснителност и срещу нагаждането към вкуса на изостанали в културното си развитие читатели, то не само си постави за задача да повдигне нивото на техните естетически предпочитания, но отиде още по-далече и до известна степен отрече изразните средства на критико-реалистичната традиция и на кръвно свързания с нея Г. Караславов, осъществявайки в същност една революция в поетиката на най-новата ни проза. Увлечени донякъде от външната видимост на осъществяването на тия талантлив български творци от смелото експериментаторство на творците от средното поколение, ние не можахме навреме да почувствуваме колко дълбоко традиционни са те по генералната насока на своето творчество, по разработката на ония проблеми, които революцията носеше със себе си още от 30-те години. Днес под булото на субективизацията на прозата, на асоциативната постройка, на монологичната форма на изложение, на потока на съзнанието и гротеската, на циклизираното произведение (толкова сборник разкази и новели, колкото и роман, както „Корените“ — най-яркият пример) ние вече можем да съзрем една традиционна проблематика на прозата и поезията от 30-те и 40-те години, актуализирала се рязко през романтичната, революционна епоха на кооперирането.

Националната самобитност на тия автори кореспондира с Г. Караславов и с неговите учители от критико-реалистичната традиция. Те разположиха героите си, изживяващи дълбоки драми, травматизирани завинаги от мъчителната раздяла с имота, болезнено люшкани се, върху стабилна народопсихологическа подоснова — подобно на Караславов; техният народностен патос, възпяването на обикновения човек от народа, интересът към неговия живот преди всичко ни тласка към асоциации с „Татул“ и „Снаха“, към „Обикновени хора“. Те проникновено навлязоха, тихо и на пръсти, като в храм, в душата на трудовия човек, доскоро мачкан от анонимните зли сили на експлоататорското общество, изплакаха заедно с него болката от събличането ризата на частнособственическата психика и морал — навлязоха там, където Караславов вече беше пътешествувал, изграждайки образите на Марьола и на Юрталана, на двете снахи от „Татул“ и „Снаха“, на Кръстьо и Кръстевница Тошаврови и на тяхната красива дъщеря Станка Тошаврова. И те подобно на Караславов разказаха за страха на селянина от неизвестното утре, за неговия фатализъм, за чувството му за малоценност, когато влезе в съприкосновение с градския бит и начин на живот, за поезията на неговата душа, хармонична като природата, формирана в близост до природата; и те като Караславов търсеха социалните първопричини за човешките драми, за неосъществяваните пориви, за бягството на капризната птица на щастieto от техния мизерен бит, от техния беден дом. . .

Но над всичко това стои частнособственическият комплекс, без който са немислими и героите на Караславов от „Татул“ и „Снаха“, и много от героите на произведенията на средното поколение, синове и дъщери на Марьола и Юрталана, на Севда и Тошка. Тези герои тръгваха по-късно да странствуват по строежите и градовете, тласкани насам-натам от миграционните процеси, с нарушено душевно равновесие, с разклатена ценностна система след раздялата с имота, но и с голям морален багаж, изкристализирал от народната нравствена традиция, който постепенно или щеше да се стопи под натиска на потребителството, или щеше да се модифицира и да легне устойчиво в дъното на усвояваните нови нравствени форми. За тях ние четохме в „Мъртво вълнение“ и „Преди да се родя и след това“ на Ивайло Петров, в „Последно лято“ и „Козята брада“ на Йордан

Радичков, в „Матриархат“ и „Осъмски разкази“ на Георги Мишев, в „Корените“ на Васил Попов, в „Небето на Велека“ и „Реката“ на Дико Фучелжиев, в „Диви разкази“ на Николай Хайтов и в книгите на идващите след тях прозаисти от следващата вълна. . .

Някога аз изразих тревога от патриархалната носталгия в някои от тия произведения („Корените“ и „Последно лято“ най-вече), но това не означава, че тия творби не отразиха реални процеси, ставащи в живота. Друг е въпросът, че литературният процес трябваше вече да отвори по-широко своите врати към новата проблематика на съвремението, да отиде внимателно и загрижено по стъпките на изживелите като крушение раздялата с имота селяни и да участва в новия нравствено-ценностен процес, в новия морален градеж, който им предстоеше. От това зависеше дали нашата литература ще защити отново така блестящо народностните си принципи, както ги беше защищавала и в творчеството на Г. Караславов, и в ония творби, пряко откликващи на кооперативната епоха, появили се неслучайно след историческия Априлски пленум на партията.

Направих това малко отклонение между другото и за да акцентувам върху мисълта си, че днес, когато някои литературни стойности са се наложили и някои процеси са изкристализирали, ние трябва да анализираме присъствието на традицията в съвременността и в недалечното литературно минало — това има голямо значение за изясняване въпроса за богатството на стилове, дошло като резултат на разцъфтяване на творческата индивидуалност след Априлския пленум. Изясняването на вътрешната, проблемна връзка между Караславов и средното поколение белетристи има голямо значение и за стимулирането на процесите на приемственост в нашата проза — въпрос изключително важен, особено като се има пред вид новата белетристична поетика, наложила се през последните двадесетина години, която би могла да заблуди изследователя и критика, да скрие от очите му приемствеността на проблематиката, тъй като е извършен скок във формата — фрапантен, шокиращ по традиционно скроения вкус, а понякога и поощряващ незрелия авангардизъм.

Когато сега, години след появяването на зрелите творби на средното поколение белетристи, размишляваме спокойно над приемствеността, която тия автори осъществиха с по-предния литературен етап, доразвивайки критиката на частнособственическия морален комплекс и най-вече разкривайки раздялата на селска България с имота и свързаните с това морални тrusове, ние отново и отново оценяваме творчеството на двама крупни писатели от 30-те години — Никола Вапцаров и Георги Караславов. Отново се възхищаваме на тяхната далновидност и прозорливост, на умението им да застанат в литературния талвег на своето време и да останат по тоя начин в историята. Споменаваме и Н. Вапцаров в една статия за процеси в социалистическо-реалистическата проза, защото, както ще се види по-нататък от един малък паралел, пролетарският поет също се интересувахе от проклетите отровни изпращения, които се носеха над блатото на имота. Той можеше да разбере защо Марьола убива своята снаха. Н. Вапцаров разказва една история от село Могила, където синът беше убил баща си за имане и трябваше да попадне в затвора, за да прозре простичката истина, че тия обстоятелства, на които той е станал жертва, трябва да се премахнат, че те изкълчват и обезобразяват нравствено човека. Вапцаров прониза „Песен за човека“ с революционна романтика, прослави новия човек, който се ражда нравствено в няколкото мига, преди да го обесят, и който страда вече само за едно: че няма да бъде в редовете на борците в историческата схватка. Новите координати на социалистическия хуманизъм и на народността, които Н. Вапцаров наложи, кореспондираха с процесите, ставащи тогава в прозата — така се създаде оная силна литературна инерция, която достигна до средното поколение български писатели, на които историята възложи да бъдат летописци на раздя-

лата на селска България с нивите и воловете и най-вече с частнособственическата психика и морал. Те трябваше да разкрият нравствените конфликти на урбанизиращото се българско село и на поселянчването на градовете, дошло като резултат на неудържимите и стихийни миграционни процеси; да бъдат в своята най-голяма творческа сила тогава, когато потребителските идеали шокират обществото, когато технократическите възгледи сериозно заплашват принципите на хуманизма, когато отпадъчните продукти на научно-техническата революция изострят копнежа по природата, по първичното, по хармоничната душевност на Севда, Тошка и Станка Тошаврова, героини — еманация на нашите национални добродетели.

Такъв е, мисля, съкровеният смисъл на индивидуалното развитие на представителите на средното поколение белетристи: от „Мъртво вълнение“ и „Преди да се родя и след това“ — към новите разкази на Ивайло Петров; от „Небето на Велека“ към „Реката“ на Д. Фучеджиев; от „Диви разкази“ към есеистиката на Н. Хайтов от „Бодливата роза“; от „Последно лято“ към „Барутен буквар“ и „Всички и никой“ на Йордан Радичков; от „Матриархат“ към филмите на Георги Мишев; от „Корените“ към „Горещи следи“ на Васил Попов. От реалистичната картина за раздялата със земята през критиката на идеализациите на старината — към критика на дребните герои на нашето време, загрижени само от едно: как да вземат всичко от живота и да не му дадат нищо („Четиринадесет целувки“ на Ивайло Петров). От поетичната Велека — символ на хармония между природата и човека — през критиката на обидите на нашия селянин по време на кооперирането до страстно негодувание срещу ония съвременни герои, чиято бездуховност им позволява да умъртвят и природата, и човешките взаимоотношения, да ерозират хуманистическите принципи на нашето общество и да ги принасят в жертва на своята кариера — при Дико Фучеджиев. От поезията на „Диви разкази“, носещи в подтекста си мрачни предчувствия за разрушаване на интимната кореспонденция между човека и природата, населени с горди и хармонични характери — към директна критика на отпадъчните форми на цивилизацията, към свободен есеистичен размисъл за хуманистическия смисъл на екологическите проблеми — при Николай Хайтов. От селската драма на Ефрейторов — човек с корени, отсечени вече от бурните социални процеси, през критиката на масилените пицала на бюрокрацията, оплели като отровна паяжина правдата на „малкия човек“ („Козята брада“) до антиеснафската, антипотребителска насоченост на „Барутен буквар“ и „Всички и никой“, до един съвременен интерес към характерологията на съпротивата, във връзка с нравствените и хуманистични потребности на съвременника — при Йордан Радичков.

* * *

Особено ценни поуки за нашата съвременна проза се съдържат според мен в романа на Г. Караславов „Татул“. Освен поуките изследователят на нашата най-нова литературна история утре ще направи и съпоставките между него и творбите на автори, за които бе говорено по-горе, достигайки дори до творби като „Спомени за коне“ на Йордан Радичков. По-долу предлагам един анализ на „Татул“ — по-скоро на образа на Марьола, който се намира в тясна връзка с въпросите за проблемното „родство“ между Георги Караславов и средното поколение български белетристи, които зачекнах в началото на тая статия и които тепърва, по моето дълбоко убеждение, ще бъдат дискутирани. В същност, опасявайки се от вулгарни осъвременявания, ние трябва да си зададем въпроса за съвременното звучене на тая изящна творба на Георги Караславов, написана в миговете на цялостната реализация на неговия талант. Това ще отвори вратите към по-нататъшното изследване на литературните процеси след „Татул“ и въобще след

додеветосептемврийското творчество на Георги Караславов, ще ни позволи и да използваме творчеството на нашия крупен национален белетрист като коректив на слабостите в изявата на видни днешни прозаисти.

Не само в „Татул“, но и в цялото творчество на Георги Караславов прави впечатление интересът на тоя писател към народните обреди, поверия, суеверия и вярвания при умиряло. На едно място ние четем:

„Измина един месец от смъртта на Минча. Старата шетаеше вече за големия четиридесетдневен помен. Трябваше да си изберат едно момче, неженено и по-младо от покойника, за да го пременят. Това момче щеше да ѝ стане като втори син, с него тя щеше да се утешава.“

Това е един светъл обред, който говори за неумиращия народен дух, за vitalността на нашите деди и прадеди, за дълга на живите към живота. Разработвайки тоя мотив в духа на народните обредни вярвания, нанасяйки с размах на народопсихолога и народофилософа едрите, мащабни, народнопортретни шрихи, Г. Караславов отива, както навсякъде в творчеството си, една крачка напред в сравнение с критическия реализъм. Майката иска да се сроди по тоя начин с един от Ганчовските, селските чорбаджии, с които мъртвият е водил борба. Синът ѝ Иван рязко протестира против това, той не иска да посяга на светлата памет на брат си, знае много добре, че това ще се изтълкува като политическа демонстрация. В същност старата не би искала да оскверни паметта на мъртвия. Тя вече започва войната за имота срещу снаха си и търси опора в хората, които боготворят парите като нея. . .

Г. Караславов много стегнато, но и много покъртително разказва как е спечелен имотът от нея и мъжа ѝ, как е изгладуван, как е изстрадан, с какви мъки са го родили за себе си тези хорица. Той е нещо живо за тях, всяка педя от него е оросена с тяхната пот, всеки метър е закупен с една гладна вечер, с един полугладен обед — малко хляб и една глава лук, когато си се съсипал повече и от добиче от работата на къра.

Точно за това и тоя проблем, и всички други са така сложни при Г. Караславов — нищо не се разглежда само за себе си, а като се държи сметка за десетки взаимовръзки и взаимоотношения. Няма по-голям враг в нашата литература на предпоставената, оголена тезисност и схематичност — и ако проблемите при него пронизват белетристичното произведение със своята стройност и яснота, то е защото жизненият материал е хиляди пъти претопяван, прецеждан и филтриран, докато перото стигне до сърцевината на нещата. Така идеята за ненормалността и неморалността на частнособственическите чувства, на частнособственическата морално-нравствена система се извежда след цялостен анализ на случая Юрталана, на случая Марьола, на случая Киро Тошавров, на случая Тъкачев; извежда се след човешки, проникновен, бащински, бих казал, психоанализ на тая велика грешница, на тая велика и благородна нещастница Марьола. Романът „Татул“, публикуван през 1938 г., е един вик на негодувание и болка, една бунтовна закана срещу разкапания капиталистически строй; той е негова хуманистична присъда, отрицание на съществуващото. Фактът, че присъдата се произнася от един син на селото, на Марьола, бих казал, я прави автентична и неопровержима. Съдейки Марьола, съдейки я с потоци сълзи, които ѝ яма да пролее, Г. Караславов съди своето време, че е създадо такъв ред, благоприятстващ деградацията и дехуманизацията на човека, ред — разсадник на патологични собственически страсти. . .

Ако обект на разобличение, обект на яростна и саркастична авторова атака бяха хора като Юрталана, Киро Тошавров, кмета Гроздан, Тъкачев — старши и младши, Касаветов, Хумников и т. н., както е това в „Снаха“ и „Обикновени хора“, ние щяхме да бъдем до известна степен улеснени при тълкуването на „Татул“ — тоя най-сложен роман на Г. Караславов. Тия герои стоят от другата

страна на барикадата, те са врагове народни, за тях е естествено като че ли и да боготворят частнособственическото, и да се стремят към имот, пари, слава и богатство, и да вършат престъпления, за да придобиват всичко това, и да преценяват човека през призмата на имота, и да свързват всички свои мечти за щастие и за изява на личността с имота, с богатството, с общественото положение.

Но нещата стават крайно сложни и заплетени, трагично объркани, бих казал, когато жертва на патологични собственически страсти стават герои като Марьола — нещастната беднячка, парцаливата жена, яла цял живот хляб и лук, за да си купи няколко ниви — бастион за нея в тоя объркан, неустойчив, пълен с неизвестности вълчи свят.

Кой не иска да бъде сигурен в утрешния ден, кой не иска да бъде сигурен в утрешното си парче хляб, кой не иска да бъде уверен, че утре ще живее и ще бъде щастлив? Кой селянин не мечтае да превъзмогне тия фаталистични, зли, жестоки, анонимни сили, които брутално и варварски се разпореждат с него, съюзени с природата в изостаналата България от 1938 г.? И кой селянин не си казва, че имотът ще го избави от тая проклета грижа за утрешния ден? Само Марьола ли в тая ситуация би станала убийца и престъпница? Може би не в такава фрапантна, отвратителна, отблъскваща степен, но все пак и много други селяни биха ненавиждали снаха си, която ще им вземе парчето нива — изгладувано, изболедувано, изстрадано; за тях то е фетиш, опора в тоя пълен с неизвестности свят, в тоя пълен с превратности живот. Чужди ли са на тия мисли едно десетилетие след това, по време на кооперирането, селяните на Ивайло Петров и Йордан Радичков, Васил Попов и Георги Мишев?

В едно обстойно разглеждане на образите на Марьола и на Юрталана — и на отношението на автора към тях, на присъствието му в „Татул“ и „Снаха“ — ще се види как авторският глас става ту гневен, ту саркастичен, ту изобличително-разголващ, ту мек и състрадателен; ту глас на човек, потиснат от цялата абсурдност и ненормалност на мислите и действията на една Марьола, насочила зловещите си планове срещу една също като нея беднячка, също като нея жертва, също като нея нещастна жена. Авторът шеше да бъде потиснат от дълбоки разочарования в човека и в човешката природа, ако нямахме пред себе си автор — социален психолог, автор — прогресивен мислител, автор с благородни идеали за друго социално устройство и за друг човек, автор — народен писател в най-дълбокия смисъл на това понятие, в най-автентичния му смисъл.

Разсъждавайки над значението на авторовата позиция, на миогледа и на идеалите на автора при случаи като срещата на Г. Караславов с Марьола, Юрталана, Киро Тошавров и жена му, Кръстевича и мъжа ѝ, Кръстю Тошавров — изброявам образите заедно, защото всички те, в различна степен, разбира се — са засегнати от метастазите на раковото заболяване, наречено имот, аз съм склонен да си обясня много неудачи в съвременната проза именно с миогледната, интелектуална, философска, народопсихологическа незрелост на много автори, третиращи остри съвременни проблеми. Авторът, който не е социален психолог и същевременно — социален мечтател, който не е пропит до мозъка на костите си, както се казва, от любов към човека, не може да разкрие в такива трагични народностни платна като „Татул“ и „Снаха“ цялата истина за живота на своя съвременник. . .

У някои наши днешни автори хуманистичното чувство не е така силно изострено, те разказват студено за човешките болки, край техния хладен професионализъм минават и отминават неизплакани човешки сълзи. Нещо повече, те се интересуват от болезнените психологически комплекси някак си самоцелно, някак си с любопитство на дисекцията, някак си като чужденци на хуманистичните драми. При една съвременна литература като нашата, с такава огромно хуманистическо завещание, с такива блянове по нови духовни светове, по нови,

горди, цялостни, хармонични човешки личности това не може да не настройва полемично. Ние имаме зад гърба си опита на автори като Г. Караславов, когато мислим за патологичните отклонения в душевния живот на потиснатия от обстоятелствата човек, имаме примера на една Марьола и мечтата на Г. Караславов нейният случай да не се повтори никога. Имаме цялостния анализ на патологичното у Марьола, което се оказва социално-патологично — болест не само на един индивид, но и на една нравствена, на една ценностна система, изградена около частнособственическото. Тъй като въпросът за патологичното у Марьола и за неговите корени, за оня комплекс, който я кара да убие майката на своето внуче, е от принципно естество и за творчеството на Г. Караславов, и за нашата съвременна проза, аз ще се спра по-подробно върху него.

Наистина този въпрос не може да не ни заинтересува — той е не само показателен за боледуването на личността, но и на обществото, такова заболяване може да настъпи след пълното „раздалечаване между хората“, както нарича социалното отчуждение старата Кръстевица; такова заболяване настъпва след рухването на родово-патриархалните връзки, представи, морални принципи. Превръщането на Марьола в убийца напомня за кражбата на жълтиците на стария Герак от бъдещия кулак Божан — колкото и да са различни и по социално положение, и като индивидуалности Марьола и Божан. Но става ли Божан духовен убиец на своя баща, не горят ли и неговите очи с налудничав блясък, когато търси бащините си жълтици, не е ли готов той да изколи братята си, за да вземе тия пари, които сънува — защото те са за него символ на свобода, независимост, сила, един корен във времето, една врата, здраво залостена пред неизвестностите на бъдещето? Не се ли държат жена му и другата снаха на стария Герак като изедници и душевадци към това крехко, болезнено цвете на патриархалното Елка — така, както и старата Марьола съска като змия-усойница по снаха си? От друга страна, по странна, но дълбоко справедлива логика Марьола има морално оправдание, морални аргументи, за да убие — тя неслучайно се чувствава светица, неслучайно смята, че това ще бъде върхът на справедливостта и на възмездие. Защото тя не посяга на чужд имот — и не би посегнала. Тя брани своя имот, тя иска да запази своя имот за хората от своята кръв — за сина си и за внучето си. Самата патриархална идея при нея се проявява изключено, извратено, ненормално — и за това е виновен оня червей, който я гризе отвътре и който ерозира трудовата ѝ душевност. Ние не се съмняваме, че до тия съдбоносни събития тя е била и почтена, и благородна, и добра — самият Иван често си мисли с тъга за ония добри дни, когато неговата майка е била обичлива, милослива и състрадателна. И тая жена се превръща в гений на злото; като зако-равял престъпник, стъпка по стъпка, тя крои планове на убийството и в пламтящия ѝ болен мозък всичко тече с рядка логика, но без никакви морални угризения!

Ето, там е работата, че Марьола няма морални угризения. Това е ужасно — и за нея, и за трудовото българско село, и за народната нравственост, и за моралния климат на нашето общество непосредствено преди революцията. Дълбоко показателно е, че тоя въпрос вълнува най-големите наши таланти, най-прогресивните умове на оная епоха, когато въздухът не достига, но в далечината сияят огньовете на новия живот. Да си спомним хуманистичните размисли на Никола Вапцаров в „Песен за човека“.

Те, класиците на социалистическия реализъм от 30-те години, имаха съзнание за своята мисия и умееха да гледат през десетилетията. Има нещо пророческо, че те поставиха за основна своя задача критиката, цялостното отричане на частнособственическия морал и психика, тяхната противоположност на човека и човешината, на нравите, на здравия смисъл дори. Като че ли те подготвяха българския селянин за ония конфликтни години на кооперирането, когато го очакваха нови морални тросове и когато върху пепелищата на една загубена то-

гава, но отречена много по-рано от прогресивната мисъл частна собственост той щеше да започне да си изгражда друг живот. И неговата трагедия при раздялата със синорите едва ли е била по-малка от трагедията на бедната Марьола — убийца заради няколко келяви ниви. Психологическата и социалната ненормалност вървят ръка за ръка и нашите прогресивни творци много добре видяха корена на всичко това, много точно поставиха диагнозата, много точно алармираха нацията за чудовищните дехуманизационни процеси, зреещи и развиващи се в недра на старото общество — заедно с развитието на силите, които ги отричат, на новите нравствени норми, които се създават. Ние все още не сме изследвали, както трябва, някои процеси в най-новата ни проза, иначе щяхме да потърсим вътрешната връзка, генезиса дори, на някои нови литературни явления, плод главно на средното поколение български белетристи, с казаното по-горе за Г. Караславов и Н. Вапцаров. Тогава щяхме да дадем дълбоки и по-проникновени тълкувания на „Мъртво вълнение“ и „Преди да се родя и след това“; на „Последно лято“ и „Козята брада“; на „Диви разкази“; на „Корените“, на „Матриархат“, на „Небето на Велека“ и др. У нас се създаде голяма литература,отреагираща на годините на кооперирането с качествено нова белетристична поетика, със средствата на потока на съзнанието, на гротеската, на иронията и самоиронията, на лирико-асоциативната проза. И най-важното — разсъждаваща в духа на Г. Караславов над частнособственическия морал и психика, над трусовите в народната нравственост, свързани със залеза на патриархалното и агресията на частнособственическото — и с раздялата с тях при социализма.

Духовни синове на Г. Караславов, авторите на по-горе изброените произведения — Ивайло Петров, Йордан Радичков, Васил Попов, Николай Хайтов, Георги Мишев, Дико Фучеджиев, Димитър Вълев и др., се разбунтуваха против неговите изразни средства, против неговата обстоятелственост и изчерпателност при обрисовката на характера и на ситуацията, отрекоха неговата поетика и потърсиха други изразни средства, за да разкажат за промяната на националната съдба при социализма. И тук вече, занимавайки се с въпроса за непоклатимо забитите пипала на частната собственост в душевността на българския селянин, с неговия страх от цивилизацията и градския живот, с неговата носталгия по хомогенната селска общност и по тихите патриархални вечери — отдавна, отдавна отровени от злите погледи на бъдещите собственици и наследници на бащиния имот — тези автори биха могли да кажат, както някога Г. Караславов, за критико-реалистическата традиция: денем класиците се отричат, нощем се препрочитат тайно на свещ.

Ако продължаваме да правим съпоставка между това ново поколение български белетристи и Караславов само по формални признаци, по поетика, казано на по-съвременен език, ние можем да достигнем до погрешния извод, че традициите на нашата проза се прекъсват — в грубо противоречие с литературната правда. Ако правим обаче съпоставка на проблематиката — и то все на същия генерален литературен въпрос на цели десетилетия: за частнособственическата психика и морал; за народната нравственост, за патриархалното, за отчуждението от него и за неговия залез; за съдбата на народа и на неговите чедя и за народността в прозата, която може да се проявява по най-различен и „некараславовски“ начин, ние ще видим каква дълбока приемственост на традиция и новаторство има в нашата днешна белетристика. Неслучайно тя се оказа подготвена да реагира на потребителското съществуване, на еснафските идеали за успех в живота, за щастие, за социален престиж, за изява и осмисляне на съществуването. Проблеми, които постави пред нея животът по пътя към зряло социалистическо общество.

Още с „Татул“ и „Снаха“ и най-вече с „Обикновени хора“ Караславов си беше казал тежката дума по този въпрос. Когато Тъкачев предава клетвите на първата любов и изменя на социалния си бунт — младежки и незрял, впрочем — срещу своята фамилия, срещу своята еснафска среда, когато той разменя всичко това с фалшивата монета на „златното“ еснафско съществуване, Караславов съди не само своята съвременност, разобличава не само ония социални фактори, които пречат на изявата на талантливия човек, но той поставя и по-обща въпроси. Именно оттам идва кореспонденцията между творчеството на Караславов и нашата съвременност, между Караславов и най-добрите съвременни български белетристи.

Тоя наш народен писател, изцяло потопен в своята съвременност (и това също е една поука за днешните писатели, които постоянно биват призовавани да творят в близост до живота на народа), както сочат „Татул“ и „Снаха“, в същото време е искал да разгледа много общи въпроси около пълноценната изява на личността. Личност и съпротивление на средата; личност и прогресивни идеали на епохата; личност и трайност на човешките пориви, чувства и страсти; личност и любов, щастие, идеали за семейна и лична хармония; личност и общество, личност и народ — над тия вечни проблеми ни кара да мислим той, когато четем за живота на двете снахи в „Татул“ и „Снаха“, за Тъкачев, за семействата на Кръстевича и Станка, за самата Станка — тоя образ-еманация на най-добрите черти на българката. Когато четем по-нататък за живота на галерията комунисти от „Обикновени хора“ — Спас Илков, Въкрил, Иван В. Воденичаров, Костадин Пиронев, Тоню Тошавров, Златко Чучев, Смилавеш, — хора с нова нравственост в недра на старото общество, създаващи силно нравствено съпротивление, нравствено градивен дух срещу процесите на „раздалечаване между хората“, срещу процесите на дегероизация и дехуманизация. Това са личности, чието нравствено присъствие не само запълва вакуума, образуван от кризата на родово-патриархалния морал, но и личности, които чертаят нравствените контури на новото общество още в мрака на монархо-фашистката диктатура.

Когато разсъждаваме над актуалния литературен проблем за корените на народната нравственост, така нужни на съвременната личност в условията на бурно протичаща научно техническа революция — с всички нравствени, социални и хуманитарни последици, отразяващи се над идеалите за осъществяване, за ценностна реализация на личността, за характерологическата приемственост с миналото, ние трябва да държим сметка за характерологичните завети на съпротивата, които са, както отбелязах по-горе, нравствено градивни още по времето, когато Марьола поднася паницата с татула на снаха си Тошка. Както показва крупното творчество на Георги Караславов, в дъното на което лежи една единна нравствено-хуманистическа концепция, едно единство „между „Татул“ и „Снаха“, от една страна, и „Танго“ и „Обикновени хора“, от друга, още в недра на старото общество се изграждат нови хора, побеждават нови представи за щастие и за смисъла на човешкия живот, за идеалите и за героиката при тяхното отстояване. С други думи, не само че се запълва вакуумът, образуван от кризата на родовопатриархалната нравственост, но още тогава най-талантливите народни синове прегръщат идеалите на партията за социално устройство, за нов човек, за нови взаимоотношения между хората, за изява и ценностна реализация на личността. Този, който беше разказал историята за гибелта на Тошка, прободена от зловещо святкащите изпод черната шамия очи на Марьола, същият той разказа за бунта на Станка срещу нейната среда и за израстването ѝ като партизанска майка. Същият той пресъздаде образите на Въкрил и Спас Илков, които знаеха защо в живота стават тия истории като на Марьола и търсеха други пътища за човека. Въпросът за нравствената приемственост между настоящето и миналото, от който остро се интересуват прозаичите от средното

поколение, е сложен и многостранен и когато го разглеждаме, не трябва да забравяме, че Г. Караславов разказа ужасни частнособственически истории, прегизващи хора, създаващи климат на дехуманизация, на инфлация на старите норми на родовопатриархалната нравственост. След „Татул“ и „Снаха“ е практически невъзможно да се идеализира миналото, да се разглеждат селото и селското извън координатите на социалното. А след „Обикновени хора“ пък личи какво голямо значение има за таланта да съумее да обрисува и силите на нравственото строителство, след като е пресъздал с изключителен размах силите на нравствената ерозия. В унисон с жизнената правда Г. Караславов обрисува оня исторически процес, когато комунистите стават ковачи на националната съдба на България, социални и хуманистични конструктори на бъдещето ѝ още преди Девети септември — те осъществяват приемствеността в сферите на нравствеността още до Девети септември и в същото време участвуват активно, водени от мисията на живота си, в преобразователните процеси по време на кооперативната епоха (защото тук се разглеждат повече проблемите на „селската“ белетристика) — нещо, което ни разказва следващата вълна български белетристи. Така процесите продължават да се разработват, да се задълбочават и доизясняват, като сега се поставя един особено силен акцент върху корените, върху нравствената приемственост, върху стремежа да се съхрани всичко позитивно от миналото и да се предаде то на новите поколения българи. Неслучайно в най-новите книги на авторите от средното поколение така остро се сблъскват комунизмът и технократът, човекът на възвишените пориви и човекът на практичното, на потребителското, човекът, който се опира върху родната пръст, върху чернозема на народната нравственост с човека на безродното, на nihilистичното сечение на корените (Д. Фучеджиев „Реката“, Н. Хайтов „Бодливата роза“, Ивайло Петров „Четиринадесетте целувки“, Георги Мишев „Отдалечаване“, Йордан Радичков „Всички и никоий“ и др.).

Особено интересен е опитът на Ивайло Петров при разработката на тая проблематика, който с „Мъртво вълнение“ и особено с „Преди да се родя и след това“ се изяви като ярък продължител на караславовската традиция да се разкрият всички ония битово-социални фактори, които потискат и угнетяват, които убиват и смакват личността. Критик на примитивността на бита, ироничен летописец на времената, когато и неговите герои като бедната Марьола и най-вече като Кръстевица от „Обикновени хора“ мечтаят да забогатеят и пей дават да минат за важни търговци и богаташи, Ивайло Петров се свързва кръвно с кооперативната епоха и отиде още по-нататък. След „Мъртво вълнение“ той поведе полемика с идеализирането и разкрояването на старината. В тежките години на болезнена раздяла с нивите, вола и ралото някои селяни бяха забравили кървавите истории около една бразда, около един синор, около едно наследство, около един случай като тоя на Марьола или на Юрталана. В това отношение Ивайло Петров като че ли се изяви като най-талантлив продължител на караславовските традиции въпреки огромната разлика в стила и изразните средства, въпреки качествено новата поетика на „Преди да се родя и след това“. Независимо от това тъкмо в тая повест той е идейно много по-близък до типичната Караславова традиция от „Татул“ и „Снаха“...

* * *

Едва ли са мислили героите-комунисти на „Обикновени хора“, че днес, десетилетия след победата на Деветосептемврийската социалистическа революция, „Татул“ и „Снаха“ ще звучат така актуално, че линията на „Обикновени хора“, която е продължение на тия два романа, ще възбужда такива остри съвременни асоциации. Неслучайно най-големите умове на България се хвърлиха на бой

срещу частнособственическото, неслучайно те биха буржоазната художествена мисъл именно разработвайки тоя проблем. Те готвеха духовно своя народ за още по-тежки сражения на полето на нравствеността, те предчувстваха може би, че новата хармонично развита личност — идеал на бъдещото социалистическо общество, ще влезе в най-остри стълкновения с рицарите на потребителската вълна, духовните наследници на Марьола, Юрталана, Тъкачеви, Касаветов, Хумников. . . Естествено аз държа сметка за огромната разлика между отделните образи в тая поредица. Ако ги изброявам тук, то е, защото вземам за основен признак пораженията на частнособственическото върху тяхната душевност, върху техния морал, върху тяхната психика, върху тяхната нормалност ако щете. От гледище на нашите велики хуманистически, социалистически идеали не само бедната Марьола — толкова убийца, колкото и жертва на един античовешки свят, — но и Тъкачев и Касаветов, образи от съвсем различна категория, са изкълчени душевно, те са нацърбени люде, осакатени люде. . . Така, както са люде с нацърбена душевност ония наши съвременници, чиито идеали се заключават в мечтата за три ключа, на които и на ум няма да им дойде да оставят питомното и да гонят дивото, т. е. да поставят духа над практицизма, възвишения идеал над пошлото сметкаджийство. В същност те няма и какво да поставят над сметкаджийството, защото нямат нито идеали, нито живеят с възвишени стремежи на духа, нито свързват своята изява и човешко осъществяване с някакви си там ламтежи на духа, възвишени пориви на сърцето. . .

Но Караславов социалистическият реалист, Караславов социалистическият хуманист пресъздаде и образите на тях, които напускаха топлото семейно гнездо, за да изчезнат в преизподните на монархо-фашистката диктатура. Те презираха кротките тогава еснафи (сега еснафите не са кротки, те са нагли, войниствени, не се срамуват от своя манталитет, а се опитват да го наложат като обществено необходим и нормален) и живееха с идеалите на своята епоха. Един от най-обаятелните герои на шеста част и въобще на „Обикновени хора“ Иван, синът на Въкрил и Станка, протяга ръка през антифашистката съпротива и я подава на своите млади наследници — хората на идеята, героите на нашето съвремие, изграждащи материално и духовно една България, чийто нравствен модел виждаха още съвременниците на Иван Воденичаров. Цялата наша богата литература за съпротивата има такава антиеснафска, с остро съвременни акценти насоченост. Антиеснафското, презрението на един начин на живот далеч от бурите на епохата у тях бе вродено; този малък свят, дребнав свят, тесен свят, свят на безкраен низ от компромиси, само и само да си остане тих, кротък и спокоен — този свят беше кошмар за българските антифашисти, за тях той беше представата за крайното падение, за крайната степен на деградацията, за деформацията на личността. Анализирайки характерологията на нашата съпротива, материал за което ни дава и крупното творчество на Г. Караславов, ние ще трябва да нанесем като едра машабна линия на тия характери омразата срещу всичко еснафско. Омразата срещу всичко частнособственическо. Заканата то да бъде унищожено след победата на социалистическата революция, за да няма убийци-терти като тая бедна наша селянка Марьола. . .

Хора народни, комунистите, пресъздадени от яркото перо на Г. Караславов, имаха право да ненавиждат своята съвременност, която правеше от прости, залутани в мрачините на живота селянки — убийци. Затова те се хвърлиха на шурм срещу синорите през великата кооперативна епоха на България. Когато мислим над нравствените завети на миналото, ние не трябва да забравяме, че сме наследници на тия горди, възвишени характери; когато разсъждаваме над бисерите на народната нравственост, бликаща от образите на Кръстьо и Кръстевина Тощаврови, на Минчо и Иван, на снахите от „Татул“ и „Снаха“, ние не трябва да забравяме и за морално повредената Марьола — един укор към миналото, който

винаги ще хвърля сянка на съмнение върху всяка идилична представа за него. Ако Г. Караславов осъди с такава ярост съвремението на Марьола и Юрталана, той направи това, защото бацилите на частнособственическото ерозираха народната нравственост, разлагаха я, подлагаха човешкото на инфлация в един свят на борби и надежди за по-честити бъднини. А Г. Караславов, когото ние вече неслучайно наричаме народен писател, обичаше своя народ и народното и искаше да съхрани неговата нравственост и да я предаде непокътната на идващите нови, социалистически поколения. Затова и разказа ужасната история за Марьола — убийщата и жертвата, чрез нея най-директно той внушаваше на своя читател кои са обективните причини за нравствената развала. . . По-нататък, върху тоя разработен терен, в нова историческа обстановка, когато се нанасяше решителен удар върху имота, върху всички представи за добро и зло, за ценностната реализация, свързана с него, разгърнаха своя талант прозаичите от средното поколение, чиято приемственост с Г. Караславов в областта на проблематиката е тема за голям и дълъг разговор — разговор за синтеза, за избистрянето на много процеси в прозата, за подхода към миналото и за обяснението на днешното чрез неговите поуки. Разговор за традицията и новаторството и като че ли повече за традицията в една нашенска, българска тема — Генералната тема на социалистическата революция в сферата на нравствеността, освободена от надвисналата някога върху нея зловеща сянка на имота. . .